

Pogovarjali smo se s filozofom prof. dr. Danilom Šusterjem

Svoboda, determinizem in odgovornost

Dr. Mojca Vizjak Pavšič

Problem svobode je klasični problem metafizike, o katerem so filozofi v celotni zgodovini zahodne filozofije morda največ razpravljali. Pojem svobode je eden osrednjih pojmov naše civilizacije. Bistven je za naše razumevanje samih sebe kot oseb, lastnega dostojanstva, avtonomije in moralne odgovornosti,« meni prof. dr. Danilo Šuster, predsednik programskega odbora mednarodne konference o analitični filozofiji, ki je pod naslovom Svoboda, determinizem in odgovornost pred nedavnim potekala na Bledu.

Zdr. Danilom Šusterjem, ki je profesor za logiko in filozofijo na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru, smo se pogovarjali ob blejski konferenci, ki jo je organiziralo Slovensko društvo za analitično filozofijo in filozofijo znanosti.

Letos spomladi je nobelovec, fizik Gerard 't Hooft z Univerze v Utrechtu izzval ostre polemike in številna nasprotovanja mednarodne strokovne javnosti z objavo svoje teorije o globlji, deterministični resničnosti, na kateri naj bi temeljila navidezna negotovost kvantne mehanike. Ste se na nasprotnih bregovih filozofskega srečanja?

Vsakoletne mednarodne konference s področja analitične filozofije na Bledu so običajno bolj za »specialiste«, ampak letošnja tema je bila zelo »življenjska«.

Gerard 't Hooft obravnava odprta in »mejna« vprašanja sodobne fizike (združitev klasične relativnosti in neklasične kvantne teorije), o katerih ni soglasja med znanstveniki. Skoraj istočasno sta svetovno znana matematika z Univerze Princeton, John Conway in Simon Kochen objavila Teorem o svobodni volji, v katerem dokazujeta, da je svet absolutno nedoločen.

Kaj bi po mnenju filozofov sledilo, če ima fizik prav? Za tiste sodobne zagovornike svobode, ki stavijo na kvantno nedoločenost, bi bilo odkritje o skriti deterministični vzročni realnosti gotovo pretresljivo. Ampak ti filozofi so razmeroma redki. Zagovornikov svobode, ki je nezdružljiva z determinizmom, je sicer več, toda v večini so tisti, ki trdijo, da svoboda temelji na posebni, nefizikalni vzročnosti dejavnika, zato odkritja o najgloblji fizikalni zgradbi

PROF. DR. DANILO ŠUSTER

sveta sama po sebi ne bi vplivala na njihovo stališče. Šele če tezo o determinizmu združimo s tezo o zvedljivosti mentalnega in zavesti na fizikalna stanja, dobimo zares eksplozivno mešanico. Mogoče je zato razumljiva privlačnost kompatibilizma, teze, da sta svoboda in

determinizem združljiva – karkoli bo fizika odkrila o determinizmu ali indeterminizmu, to samo posebi ne bo vplivalo na naše delovanje in pojmovanje svobode.

Tudi na vsakdanje samorazumevanje fizikovo odkritje najbrž ne bi imelo posebnega vpliva. Po

nekaterih psiholoških raziskavah večina vprašanih na abstraktno vprašanje, ali je svoboda volje združljiva z univerzalnim determinizmom, odgovori negativno. Toda če iste ljudi vprašamo, ali je, denimo, Trobec bil odgovoren za svoje zločine, odgovorijo pozitiv-

no – ne glede na to, kakšno je njihovo mnenje o naravi univerzuma. Morda bi imela tudi tu večji vpliv znanstvena dognanja o naravi zavesti, ki jih prinašata sodobna psihologija in nevroznanost, ne pa sama fizika. Znani psiholog Daniel Wegner z Univerze Harvard z laboratorijskimi preizkusi denimo ugotavlja, da je občutek zavestne svobodne volje v povzročanju dejanj iluzoren. Rezultati njegovih raziskav – ki jim sicer mnogi oporekajo, o čemer je bilo govora tudi na blejski konferenci – zares postavljajo vprašanje, ali niso naše misli in dejanja določena z dejavniki onstran našega zavestnega nadzora.

Problem svobodne volje je eno od najtežjih filozofskih in psiholoških vprašanj.

Za Davida Huma je problem svobodne volje »najbolj sporno vprašanje metafizike, ki je sama najbolj sporna znanost«. Morda gre za eno najtežjih filozofskih vprašanj, saj nihče ne more zadrčno reči, da je nemogoče zagovarjati nasprotno stališče od tistega, ki ga branimo sami. Niso redki primeri, ko so filozofi sami spremenjili svoje stališče. Ampak svoboda ni uganka samo za filozofe. V razpravo se vpletata tako znanost kot religija, problem je vznemirjal in še vedno vznemirja tudi pisatelje, teologe, pravnike, psihologe, fizike in politike. Pravezprav se je vsakdo od nas kdaj tako ali drugače spraševal o svobodni oziroma nesvobodni.

Ob tem se postavlja predvsem vprašanje, kakšne so posledice različnih pojmovanj svobode za naše osebno in družbeno življenje?

Problem svobode ima različne dimenzije. Ena je gotovo politična – za liberalce je svoboda posameznika osrednja politična vrednota. Področje tega, kar smemo in je dopuščeno, naj bi bilo čim večje. Druga dimenzija je moralna in etična – kakšne posledice imajo različna stališča o svobodni za naše moralno in družbeno življenje? V črni kroniki smo pred časom lahko spremljali značilni tragični primer, ko je »sinu prekipelo, zato je opolnoči vzel sekuro in spečega očeta udaril po glavi, po okrutnem umoru pa se je sam javil na policiji in s seboj pripeljal še psa.« Sodišče je presodilo, da je bil obtoženi v času dejanja trezen in prišteven, psihater je ocenil, da ne kaže znakov duševne motenosti ali bolezn, zato je bil spoznan za krivega in obtožen na najvišjo kazen. Skozi primer pa se zrcali drama, v kateri najprej občutimo bes in ogorčenje nad okrutnim umorom, toda spoznavamo tudi življenje na robu dna, beremo o poniževanju in zapostavljanju, porajajo se nam dvomi o duševni prištevnosti. Ker je dejanje storil po lastni svobodni volji, je kriv in zasluži kazen. Toda, v kolikšni meri je on sam zares odgovoren za to, kar je postal? V kolikšni meri je žrtev okoliščin in ali je zares gotovo, da ne gre za bolezensko moteno osebo, ki jih obravnava

vamo drugače, tako kot obravnavamo drugače živali in majhne otroke?

Ta sklop vprašanj nas vodi h klasičnemu, metafizičnemu problemu svobode. Ali niso naša dejanja končno določena z dejavniki, nad katerimi nimamo nadzora? Ali ni »jaz« samo domina v verigi domin, ki je začela padati davno pred nami? Svoboda zato tradicionalno ogroža determinizem, doktrina o neki »obci postavi nujnosti«, ki nastopa v različnih zgodovinskih oblikah. Tudi politični problem svobode se dotika metafizičnega. Trend v sodobnih družbah je širjenje področja svobode kot področja nevmesavanja države v sfero posameznika. Bolj, ko si svoboden, več svojih želja lahko zadovoljiš. Toda, kaj če so tvoje želje in izbori manipulirani z okoljem, javnim mnenjem, mediji, reklamami, z doziranjem informacij ...?

Kako bi opredelili svobodno dejanje?

Filozofsko ga lahko označimo iz treh perspektiv. Prva usmerja pogled naprej – ali je dejanje in njegove posledice takšno, da je oseba zanj moralno odgovorna? Druga usmerja pogled nazaj – v čem je izvor mojega dejanja? Kdo ima nad njim nadzor? Če ni določeno z lastno voljo, potem dejanje ni svobodno in oseba ni avtentični dejavnik. V tretji perspektivi opazujemo prostor možnosti – ali ima oseba v svojem delovanju možnosti, med katerimi izbira?